O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA’LIM VA ILM-FAN VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI



“O‘ZBEK TILINING GLOBAL MAQOMI VA NUFUZINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI”

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI







2026-yil
16-oktabr

Yakşı/ Ĥoş, Yap/ Lap, Ķop/ Köp/ Ĥob, Appaķ/ Pāk Kelimeleri Üzerine
On the Words Yakşı/ Ĥoş, Yap/ Lap, Ķop/ Köp/ Ĥob, Appaķ/ Pāk

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2026.10.16/UWLL1515

Dr.Farhad Rahimi
(Tebriz/ İran, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı/ Türk Dili Ana Bilim Dalı – Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Misafir Öğretim Üyesi)
farhad_rahimi2007@yahoo.com

Öz. *Bu çalışmada, tarihî dil temasları çerçevesinde bazı temel kelimelerin etimolojik kökenleri incelenmiştir: yaķşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk. Araştırmada, Türkçe pekiştirmeli ikileme yapıları ve bu yapıların Farsçaya aktarılmasının sonucu olarak ortaya çıkan biçimler detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Yaķ- fiilinden türeyen yaķış- ve yaķşı/ yaĥşı kelimeleri, Türk lehçeleri ve tarihî yazmalar üzerinden karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Yap/ lap ve ķop/ köp gibi pekiştirme unsurlarının, sıfatların anlamını yoğunlaştıran morfolojik işlevleri ve zamanla bağımsız sözcüklere dönüşüm süreçleri değerlendirilmiştir. Farsça ĥob ve pāk kelimeleri, Türkçe yapısal modellerin Farsçaya uyarlanması sonucunda şekillendiği önerilmiştir. Bulgular, Türkçe pekiştirme mekanizmalarının hem fonolojik hem semantik açıdan Farsça kelime oluşumlarına etkili olduğunu ve Türkçe-Farsça dil temasının söz varlığı seviyesinde izlenebilir etkiler bıraktığını göstermektedir.*

Anahtar Sözcükler: *etimoloji, Türkçe, Farsça, yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk.*

Annotation. *This study investigates the etymological origins of several key words within the context of historical language contacts: yaķşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk. The research focuses on the transfer of Turkish reduplicative structures into Persian and the resulting forms. Derivatives from the verb yaķ-, including yaķış- and yaķşı/ yaĥşı, are analyzed comparatively across Turkish dialects and historical manuscripts. Reduplicative elements such as yap/ lap and ķop/ köp are examined for their morphological function of intensifying adjectives and their evolution into independent lexemes. The Persian words ĥob and pāk are proposed to have emerged through adaptation of Turkish structural patterns into Persian. The findings demonstrate that Turkish*

reduplication mechanisms influenced Persian word formation both phonetically and semantically, highlighting the tangible effects of Turkish-Persian language contact on lexical development.

Keywords: *etymology, Turkish, Persian, yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk.*

1. Giriş

Bu makalede, özellikle yaķşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk kelimelerinin etimolojik kökenleri ve gelişim hatları incelenmektedir. Türkçede yaķ- fiili, “hoşa gitmek, beğenmek, uygun olmak” anlamlarını taşır ve yaķış-, yaķışı türevleri ile yaķşı/ yaĥşı gibi temel sıfatları oluşturur. Bu kök ve türevlerinin lehçeler arası dağılımı, Türk dilinin tarihî sürekliliğini ve morfolojik üretkenliğini ortaya koymaktadır. Benzer biçimde, yap ve ķop pekiştirme heceleri, sıfatları güçlendiren yapılar olarak Türkçe metinlerde ve lehçelerde geniş bir kullanım göstermektedir. Farsçadaki ĥob ve pāk kelimeleri ise, Türkçedeki pekiştirmeli ikileme yapılarının Farsçaya aktarılması sonucunda ortaya çıkan formlar olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, makalede hem fonolojik hem semantik açıdan Türkçe-Farsça paralellikleri ve tarihî dil teması etkileri ortaya konulmaktadır. Araştırmanın temel amacı, Türkçe kökenli pekiştirme yapılarının Farsça kelime oluşumları üzerindeki etkilerini açıklamak ve etimolojik gelişim hattını sunmaktır.

Bu makalede Fa. ĥob kelimesinin kökeni araştırılırken Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçada uygulanması sonucunda elde edilen pekiştirme hecesi olan ĥob sözü ele alınmıştır: yap yaĥşı ~ ĥob ĥoş.

Bu çalışmada yaĥşı/ ĥoş kelimesinin kökeniyle ilgili yaķ- > yaķış- > yaķışı > yaĥşı > Fa. ĥoş gelişim hattı önerilmiştir.

Aynı zamanda bu makalede Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçaya aynen kopyalanması sonucunda elde edilen appaķ > pāk kelimesi ele alınmıştır. Bazı araştırmacılar pāk kelimesini Türkçe pek sözüne bağlasalar da burada kelimenin kökeni için ap aķ > appaķ > Fa. pāk gelişim hattı önerilmiştir. Ancak pek > pāk ihtimali üzerinde de durulmuştur.

2. 1. Yaķ-

DLT-Yazma: Yaķmaķ (يَقماق) “yaklaşmak; yaklaştırmak, dokunmak” (471)// AŞ-Yazma: Yaķmaķ (ياقماق) “hoşuna gitmek, beğenmek; yaramak; etkilemek; yakışmak; yakıştırmak, suçlamak” (180b/ 181a)// SG-Yazma: Yaķmaķ (ياقماق) “hoşuna gitmek, beğenmek; yaramak; etkilemek; yakıştırmak, suçlamak” (1314)//

Tuv.Tr: Çogu- “uygun olmak” (123)// Kzk.Tr: Jaq- “hoşlanmak, beğenmek; yaramak” (154)// Krgz.Tr: Cak- “hoşa gitmek; faydası dokunmak” (162)// Özb.Tr: Yåq- “hoşuna gitmek (Örnek: Mengä yåqädi)” (503)// YUyg.Tr: Yaḳmaḳ “hoşuna gitmek, beğenmek (Örnek: Sözi maija yaḳti)” (455)// Trkm.Tr: Yak- “hoşuna gitmek, beğenmek”; Gulaga yak- “kulağa hoş gelmek” (670)// Moğ-Les: Daga- “izlemek” (343); Coki-/ Zoxi- “yakışmak, uygun olmak” (1649).

2.2. Yaḳış-/ Yaĥış- ~ Yaraş-

DLT-Yazma: Yaḳışmaḳ (يَقِشماق) “yaklaşmak; yaklaştırmak, dokunmak” (475 - 476)// Azb.Tr: Yaxış- “yakışmak, yaraşmak” (786)// Tr.Tr: Yakış- “yakışmak”.

2.3. Yaḳşı/ Yaĥşı ~ Yaraşıḳ/ Yaraşı

DLT-Yazma (458), SG-Yazma (1282): يَخشى “iyi, güzel”// CC: Yakşı/ Yaĥşı “iyi, güzel” (871)// Hak.Tr: Çahsı “iyi, güzel” (74)// Şor.Tr: Çakşı “iyi, güzel” (12)// Alt.Tr: Cakşı “iyi, güzel” (49)// Kzk.Tr: Jaqsı “iyi, güzel; peki, tamam” (154)// Krgz.Tr: Cakşı “iyi” (164)// Mlk.Tr: Cahşı/ Aşhı “iyi, hoş” (135/ 92)// Bşk.Tr: Yaḳşı “iyi, güzel; peki, tamam” (686)// Tatar.Tr: Yaĥşı “iyi, güzel; peki, tamam” (324)// Özb.Tr: Yäxşi “iyi, güzel” (503)// YUyg.Tr: Yaxşi “iyi” (455)// Trkm.Tr: Yagşı “iyi, güzel” (670)// Azb.Tr: Yaĥşı/ Yaĥçı “iyi, güzel” (786).

Türk dilinde yaḳ- fiili, hem tarihsel metinlerde hem de çağdaş lehçelerde izlenebilen eski ve üretken bir kök olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu fiilin temel anlam alanı “uygun olmak, hoş gelmek, beğenilmek, yaramak” gibi semantik değerleri kapsamaktadır. Tarihî ve çağdaş sözlük verileri birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu fiilin Türk dil ailesi içinde oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve çeşitli fonetik varyantlar geliştirdiği görülmektedir. En eski ve güvenilir tanıklardan biri olan DLT yazmasında yaḳ- fiili “yaklaşmak; yaklaştırmak, dokunmak” anlamlarıyla kayıtlıdır. Bu kullanım, fiilin erken dönemde “yakınlık” veya “temas” kavramlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Anlamsal açıdan değerlendirildiğinde “yaklaşmak” veya “temas etmek” gibi fiziksel yakınlık bildiren anlamların zamanla sosyal ve estetik uygunluk bildiren anlamlara doğru genişlemesi oldukça doğaldır. Nitekim birçok dilde “yakın olmak” ile “uygun olmak” kavramları arasında metaforik bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda yaḳ- fiilinin ilk anlam katmanının fiziksel yakınlık, daha sonraki katmanının ise soyut uygunluk ve beğeni anlamı olduğu düşünülebilir. Tarihî metinlerden çağdaş lehçelere kadar uzanan geniş bir tanıklık zinciri, bu fiilin Türk dil tarihinde süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca söz konusu kökün daha sonra yaḳış- ve yaḳşı gibi türevlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı

anlaşılmaktadır. Bu nedenle yaḳ- fiili yalnızca bağımsız bir söz varlığı unsuru değil, aynı zamanda Türkçede “iyi, güzel” anlam alanını oluşturan daha geniş bir türetme zincirinin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Türk dilinin tarihî ve çağdaş söz varlığı içerisinde önemli bir yer tutan yaḳşı/ yaĥşı “iyi, güzel” kelimesi, hemen hemen bütün Türk lehçelerinde görülen temel nitelik sıfatlarından biridir. Kelimenin etimolojisi üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu, bu sözcüğün bir fiil kökünden türediği görüşünde birleşmektedir. Bu bağlamda en yaygın kabul gören açıklama, kelimenin yaḳ- > yaḳış- > yaḳışı > yaḳşı/ yaĥşı biçimindeki bir gelişim zinciri sonucunda ortaya çıktığı yönündedir. Bu çalışmada da söz konusu gelişim hattının hem fonolojik hem de morfolojik veriler bakımından açıklayıcı olduğu kabul edilmektedir. Türkçede yaḳ- fiili tarihî sözlüklerde ve çağdaş lehçelerde “hoşa gitmek, beğenilmek, uygun olmak, yaramak” gibi anlamlarla tanıklanmıştır. Bu fiilden önce yaḳış- “yakışmak, uygun olmak, yaraşmak” biçimi, sonra adlaşmış bir form olan yaḳışı, ve nihayetinde fonetik sadeleşme ile yaḳşı/ yaĥşı biçiminin ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bu gelişim hattı hem fonolojik değişimleri hem de morfolojik türetme süreçlerini açıklayıcı niteliktedir ve kelimenin Türk lehçeleri içindeki yaygın kullanımını anlamak açısından önemli bir temel sunar. Bununla birlikte dikkat çekici bir durum, yaḳşı kelimesinin Türk lehçelerinde son derece yaygın olmasına rağmen yaḳış- fiilinin aynı ölçüde yaygın kullanılmamasıdır. Günümüzde bu fiilin düzenli biçimde yaşadığı başlıca lehçe Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesinde yaḳış- fiili “yakışmak, yaraşmak” anlamlarıyla aktif biçimde kullanılmaktadır. Buna karşılık birçok diğer Türk lehçesinde aynı anlam alanını ifade etmek için yaraş- fiilinin tercih edildiği görülmektedir. Bir dilde türev kelimenin temel fiilden daha yaygın hale gelmesi nadir görülen bir olgu değildir. Zamanla bazı türevler bağımsız bir söz varlığı unsuru olarak yaşamaya devam ederken, onları türeten fiil kökleri kullanım dışı kalabilir veya başka fiiller tarafından yer değiştirebilir. Türk lehçelerinde yaḳış- fiilinin yerini büyük ölçüde yaraş- fiilinin almış olması da bu tür bir değişim sürecinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla yaḳşı kelimesi, Türk dilinin tarihî gelişimi içerisinde hem eski bir fiil kökünden türemiş olması hem de geniş lehçe coğrafyasında korunmuş olması bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Bu kelime, Türkçede “iyi, güzel” anlam alanının oluşumunda önemli bir rol oynamış ve zamanla temel nitelik sıfatlarından biri haline gelmiştir. Ayrıca kelimenin türetildiği fiilin birçok lehçede kullanımını yitirmesine rağmen türev

biçiminin yaşamaya devam etmesi, Türkçenin tarihî söz varlığı dinamikleri açısından önemli bir dilbilimsel olgu olarak değerlendirilebilir.

Özetle, yaḳşı/ yaĥşı kelimesinin kökeni hakkında en yaygın görüşü biz de paylaşıyoruz:

yaḳ- > yaḳış- > yaḳışı > yaḳşı/ yaĥşı.

Yaḳşı/ yaĥşı kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde yaygın kullanıldığı halde yaḳış- fiilinin yaygın olarak kullanılmaması çok dikkat çekicidir. Bu fiil sadece Türkiye Türkçesinde yaygın kullanılıp diğer Türk lehçelerinde bunun yerine genellikle yaraş- fiili kullanılmaktadır.

2.4. Yaraş-

DLT-Yazma: Yaraşmaḳ (يَرَشماق) “anlaşmak” (474); Yaraşmas (يَرَشماس) “yaramaz” (321)// CC: Yaraş- “uyuşmak, uyumlu olmak; uymak, uygun olmak; memnun olmak” (600)// AŞ-Yazma: Yaraşmaḳ (ياراشماق) “yaramak, nafi olmak” (183a); Yaraşa (ياراشا) “layık” (183a)// SG-Yazma: Yaraşmaḳ (ياراشماق) “yakışmak, yaraşmak” (1287)// AŞ-Yazma (183b), TM (329-330, T788b/ 21-22), Münşeat-Özb (21), Külliyat-Yazma2 (798): Aija yaraşa yaraḳ ḳılıp// Hak.Tr: Çaras- “uzlaşmak, uyuşmak; yaramak, yaraşmak, uygun gelmek” (80)// Alt.Tr: Caraş- “birbirinden hoşlanmak” (54)// Kzk.Tr: Jaras- “anlaşmak; uymak, yakışmak” (163)// Krgz.Tr: Caraş- “yakışmak”; Caraşa “göre, uygun olarak” (179)// Mlk.Tr: Caraş- “uyuşmak, anlaşmak; yakışmak” (140)// Bşk.Tr (697), Tatar.Tr (332): Yaraş- “uymak, yakışmak, yaraşmak; denk gelmek, uygun olmak”// Özb.Tr: Yäräş- “yakışmak, yaraşmak, uygun olmak”; Yäräşä “uygun, layık, göre” (492)// YUyg.Tr: Yaraşmaḳ “yakışmak, yaraşmak” (459); Yarişa “göre, uygun” (460)// Trkm.Tr: Yaraş- “yakışmak” (679)// Azb.Tr: Yaraş- “yakışmak; uygun düşmek” (793).

2.5. Yaraşıḳ/ Yaraşı

Ḳutadġu Bilig:

Atıijḳa yaraşı ḳılınçıij bütün

Tilegiij tükel bėrsü Teijri ḳutun (KB: 5102, KB-Fergana: 367)

(بوتون قيلينجينک يراشى آتينكقا

قوتون تنكرى بيرسو توكال تيلاكينک)

Uḳuşluġ kerek öz taźuġ teijlese

Yaraşıḳ ne erse anı oḳ yėse

Kişi yılḳı birle aźırtı bu ol

Taźuḳa yaraşıḳ yėse ay oġul (KB: 4634 - 4635, KB-Fergana: 334)

(تنكلاسا تذوغ اوز كراک اوقوشلوغ

ییسا اوق انی ارسا نا یراشیق
اول بو اذیرتی بیرلا ییلقی کیشی
(اوغول ای ییسا یراشیق تذوقا

KB-Fergana: Yaraşıḳ/ Yaraşı (یراشی - یراشیق) “uygun” (334/ 367)// SG-Yazma: Yaraş/ Yaraşıḳ “yakışma, yaraşma, uyuşma, yakışık, yaraşık, uygunluk, uyma” (1293)// Hak.Tr: Çaraş “güzel, hoş”; Çarazığ “uygun” (80)// Tuv.Tr. Çaraş “güzel” (109)// Şor.Tr: Çarajık “güzellik” (14)// Alt.Tr: Caraş “güzel; zarif, şık” (54)// Krgz.Tr: Caraşık “yararlık; yakışık; iyi” (180)// Mlk.Tr: Caraşuv “yakışıklı” (140)// Özb.Tr: Yäräşiq “uygun, yakışır” (492)// Trkm.Tr: Yaraşık “hoşluk, güzellik” (679)// Azb.Tr: Yaraşıq “güzellik” (793).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş söz varlığında geniş bir kullanım alanına sahip olan yaraş- fiili, “uygun olmak, yakışmak, uyuşmak” gibi anlamları ifade eden önemli bir nitelik fiilidir. Türk lehçeleri arasındaki karşılaştırmalı veriler ayrıca bu fiilin yaḳış- fiiliyle semantik açıdan yakın ilişkili olduğunu göstermektedir. Birçok lehçede yaḳış- fiilinin kullanımının sınırlı olduğu, buna karşılık yaraş- fiilinin daha yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Türk dilinin tarihî gelişiminde bazı eş anlamlı fiiller arasında işlevsel dağılımın değişmiş olabileceğini düşündürmektedir. Türk dilinin tarihî metinlerinde ve çağdaş lehçelerinde görülen yaraşıḳ ve yaraşı biçimleri, yaraş- fiilinden türeyen ve “uygunluk, yakışıklık, güzellik” gibi nitelik bildiren anlam alanlarını ifade eden önemli türevlerdir. Bu biçimler, Türkçede fiil köklerinden nitelik bildiren ad ve sıfatların türetilmesinde kullanılan morfolojik süreçlerin tipik örnekleri arasında yer almaktadır. Bu yapı hem “uygunluk” gibi soyut bir kavramı ifade edebilmekte hem de “yakışan, güzel” gibi nitelik sıfatı işlevi görebilmektedir. Bu morfolojik gelişme modeli, yaḳşı kelimesinin etimolojik açıklanmasında da önemli bir paralellik sunmaktadır. Yaraş- > yaraşıḳ > yaraşı gelişmesi ile yaḳış- > yaḳışıḳ > yaḳışı > yaḳşı > yaĥşı gelişmesi arasında hem morfolojik hem de fonolojik açıdan paralel bir türetme mekanizmasının bulunduğu söylenebilir. Bu paralellik, yaḳşı kelimesinin söz konusu etimolojik gelişim zinciriyle açıklanabileceğini destekleyen önemli dilbilimsel veriler sağlamaktadır.

Özetle, KB-Fergana. Yaraşıḳ/ Yaraşı “uygun”, SG-Yazma. Yaraş/ Yaraşıḳ “yakışma, yaraşma, uyuşma, yakışık, yaraşık, uygunluk, uyma”, Hak.Tr. Çaraş “güzel, hoş”/ Çarazığ “uygun”, Tuv.Tr. Çaraş “güzel” < yara-, Şor.Tr. Çarajık “güzellik”, Alt.Tr. Caraş “güzel; zarif, şık”, Krgz.Tr. Caraşık “yararlık; yakışık; iyi”, Mlk.Tr. Caraşuv “yakışıklı”, Özb.Tr. Yäräşiq “uygun, yakışır”, Trkm.Tr. Yaraşık “hoşluk, güzellik” ve Azb.Tr. Yaraşıq “güzellik” verileri yukarıdaki

etimolojiyi destekler niteliktedir. Yaraş- > yaraşıḳ > yaraşı gelişmesinde olduğu gibi, yaḳış > yaḳışıḳ > yaḳışı > yaḳşı > yaĥşı gelişmesi de mümkün görülmektedir.

Türk lehçelerinde görülen Yaraşıḳ/ Caraşıḳ “uygun; iyi” > Yaraşuv/ Caraşuv “yakışıklı” biçimlerinin Rus. Хорошо “iyi” sözü ile gösterdiği ses ve anlam benzerliği dikkat çekicidir. Bu durum, Türk lehçelerinden başka dillere geçiş süreçlerinde ortaya çıkan ses değişimlerinin ve anlamsal aktarımın izlenebilirliğini göstermektedir.

2.6. Fa. Ĥoş

Ḳutadġu Bilig:

Bu Ay toldı aydı ay ėlik ḳutı

Tapuġ birle ĥoş boldı ḳulluḳ atı (KB: 589, KB-Fergana: 53)

(قوتی ایلیک ای ایدی تولدی آی بو

(اتی قوللوق بولدی خوش بیرلا تبوغ

KB-Fergana: Ĥoş (خوش) “hoş” (53)// CC (480), Kzk.Tr. (611), Mlk.Tr. (221), Trkm.Tr. (352), Azb.Tr (468): Xoş “hoş, iyi”// Krgz.Tr: Koş “hoş” (490)// Bşk.Tr (236), Tatar.Tr (110): ĥuş “hoş, güzel”// YUyg.Tr (166/ 169), Özb.Tr (487/ 488): Xoş/ Xuş “hoş, iyi”.

Bu kelimenin kökeniyle ilgili olarak yaḳ- > yaḳış- > yaḳışı > yaĥşı > ĥoş biçiminde kurulabilecek bir gelişim hattı mümkün görünmektedir. Türk dilinde yaygın olarak kullanılan yaḳşı/ yaĥşı “iyi, güzel” sıfatının tarihî türetme zinciri dikkate alındığında, söz konusu kelimenin daha eski bir fiil kökü olan yaḳ- “hoşa gitmek, uygun olmak, beğenilmek” fiiline dayandığı anlaşılmaktadır. Bu fiilden türeyen yaḳış- biçimi “yakışmak, uygun olmak, yaraşmak” anlamlarını taşımakta, bu fiilden türeyen yaḳışı biçimi ise adlaşmış bir form olarak değerlendirilmektedir. Daha sonra fonetik sadeleşme ve ses düşmesi süreçleri sonucunda yaḳışı > yaḳşı/ yaĥşı gelişmesi ortaya çıkmış ve kelime Türk lehçelerinin büyük bölümünde “iyi, güzel” anlamını ifade eden temel bir nitelik sıfatı haline gelmiştir. Bu çerçevede, Türkçede oldukça eski ve yaygın olan yaĥşı biçiminin Farsçayla temas ortamında fonetik olarak kısalarak ĥoş biçimine dönüşmüş olabileceği düşünülmektedir. Böyle bir gelişimde özellikle baştaki /ya/ hecesinin düşmesi ve kelimenin iki heceli yapıdan tek heceli bir biçime indirgenmesi söz konusu olabilir. Türkçe ile Farsça arasındaki uzun süreli dil temasının yoğun olduğu Türkistan sahasında bu tür fonetik sadeleşmelerin gerçekleşmesi mümkündür. Lehçe verileri incelendiğinde bu gelişim hattını düşündüren bazı fonetik ipuçları da dikkat çekmektedir. Özellikle Kırgız Türkçesinde kelimenin koş “hoş” biçiminde /k/ ile başlaması dikkat çekicidir. Bu

durum, kelimenin başlangıç ünsüzünün farklı lehçelerde değişime uğrayabildiğini göstermektedir. Buna karşılık Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde kelimenin xoş ve xuş olmak üzere iki farklı biçimde kullanılması da fonetik varyasyon açısından ilginç bir durumdur. Aynı kelimenin hem /o/ hem de /u/ ünlüsüyle kullanılabilmesi, kelimenin tarihî süreçte farklı ses uyarlamalarına uğramış olabileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda yaḳ- > yaḳış- > yaḳışı > yaĥşı > ĥoş gelişim hattı hem semantik süreklilik hem de lehçe verilerinin sunduğu fonetik ipuçları bakımından mümkün bir etimolojik açıklama olarak değerlendirilebilir.

Özetle, bu kelimenin kökeniyle ilgili yaḳ- > yaḳış- > yaḳışı > yaĥşı > ĥoş gelişim hattı mümkün görünmektedir.

3.1. Yap/ Lap

Ḳutadġu Bilig:

At üstem yarıḳlar bolur ḳıp ḳızıl

Ḳızıl ḳızġu eijler bolur yap yaşıl (KB: 2385, KB-Fergana: 179)

(قزيل قب بولور ياريقلار اوستام اط

يشيل يب بولور انكلار قيزغو قيزيل)

DLT-Yazma: يَب “pekiştirme bildiren ön hece” (165); يَشِل يَب “yemyeşil” (452)// SG-Yazma: Yap (ياپ) “pekiştirme sözcüğü”; Yap yaşıl (ياشيل ياپ) “yemyeşil” (1277)// Hak.Tr: Çap çaij “hızlı, çabucak” (79)// Alt.Tr: Cap “pekiştirme sıfatı yapmada kullanılan ön ek”; Cap caijı “yepyeni” (53)// Kzk.Tr: Jap jaqsı “pek iyi, çok iyi” (162)// Krgz.Tr: Cap “ca sesiyle başlayan kelimelerin önüne pekiştirmek için katılır”; Cap cakşı “pek iyi” (177)// Özb.Tr: Yäp/ Yåp “pekiştirme hecesi”; Yäp yängi “yepyeni”; Yåp yåruğ “apaydın” (491/ 503)// Trkm.Tr: Yap Yaijı “biraz önce, demin, şimdi” (677)// Azb.Tr: Lap “çok; tamamen” (553)// Moğ-Les: Cab/ Zav “ca hecesiyle başlayan kelimelerden önce kullanılan pekiştirici ilk hece tekrarı” (1573).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş söz varlığında sıfatların anlamını yoğunlaştırmak amacıyla kullanılan pekiştirme yapıları önemli bir morfolojik kategori oluşturmaktadır. Bu tür yapılar genellikle sıfatın önüne getirilen anlamca bağımsız olmayan bir hece veya sıfatın ilk hecesinin tekrarlanması yoluyla oluşturulmaktadır. Türkçede görülen yap biçimi bu tür pekiştirici ön hecelerden biri olarak değerlendirilebilir. Söz konusu unsur, eski tarihî metinlerden başlayarak sıfatların anlamını güçlendiren bir ön unsur olarak kullanılmış ve özellikle belirli fonetik ortamlarda üretken bir işlev üstlenmiştir. Bu durum, pekiştirme mekanizmasının Türkçede oldukça eski bir morfolojik özellik

olduğunu göstermektedir. Çağdaş Türk lehçeleri arasındaki karşılaştırmalı veriler incelendiğinde bu pekiştirme unsurunun farklı fonetik varyantlarla yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Türk lehçeleri içinde özellikle dikkat çekici bir gelişme Azerbaycan Türkçesinde görülmektedir. İlk aşamada yalnızca /ya/ ile başlayan sıfatların başına gelen yap pekiştirme hecesi, sıfatın anlamını yoğunlaştıran bir morfolojik unsur olarak kullanılmıştır. Ancak bu unsurun sıfata kattığı yoğunluk anlamı zamanla genelleşmiş ve söz konusu hece bağımsız bir kelime gibi algılanmaya başlamıştır. Bu unsur zamanla fonetik değişime uğrayarak lap biçimini almış ve anlam bakımından genelleşerek “çok; tamamen” anlamında kullanılan bağımsız bir kelime hâline gelmiştir. Başlangıçta yalnızca morfolojik bir pekiştirme unsuru olan yap, zamanla sıfatlara kattığı yoğunluk anlamının bağımsızlaşması sonucunda sözlüksel bir öge hâline gelmiştir. Bu süreç sonucunda Azerbaycan Türkçesinde lap yaĥşı “çok iyi” ve lap böyük “çok büyük” gibi kullanımlar ortaya çıkmıştır. Bu örneklerde lap artık belirli bir sıfatla sınırlı olmayan, bütün sıfatların önünde kullanılabilen genel bir sıfat işlevi görmektedir. Bu gelişme, Türkçede pekiştirme unsurlarının zamanla sözlüksel ögelere dönüşebildiğini gösteren dikkat çekici bir dilbilimsel süreç olarak değerlendirilebilir.

Özetle, “pekiştirme” unsuru olan yap, ilk başta yap yaĥşı “çok iyi” gibi örneklerde olduğu gibi /ya/ ile başlayan sıfatlarda kullanılsa da zamanla /yap/ pekiştirme hecesinin kattığı “çok” anlamından dolayı Azb.Tr.’de yap/ lap “çok” biçiminde bağımsız kelime gibi bütün sıfatlardan önce kullanılmaya başlamıştır. Yap, aslında yaşıl/ yaĥşı gibi /ya/ ile başlayan sıfatların başına gelen pekiştirme hecesi olup sıfata çokluk anlamı kattığı için yap > lap şeklinde zamanla “çok” anlamında bağımsız bir kelime gibi kullanılmıştır. Yani yap > lap kelimesinin özünde ilk başta çokluk anlamı yoktu ve sadece /ya/ ile başlayan sıfatların başına gelip sıfatı pekiştirerek ona çokluk anlamı kattığı için zamanla “çok” anlamı kazanarak başka sıfatların başına da gelir olmuştur:

yap + /ya/ ile başlayan sıfat “pekiştirmeli ikileme” > yap/ lap “çok” + sıfat.

yap yaĥşı “çok iyi” > Azb.Tr. lap yaĥşı “çok iyi” > Azb.Tr. lap böyük “çok büyük”.

3.2. Ḳop/ Köp ~ Fa. Ĥob

DLT-Yazma: قُب “çok”; كُب “sık” (160)// AŞ-Yazma (164b), SG-Yazma (1177): كُوپ (/k/ ve /p/ ile) “çok”// CC (513), Hak.Tr (266), Tuv.Tr (207), Alt.Tr (122), Kzk.Tr (248), Krgz.Tr (505), YUyg.Tr (206), Trkm.Tr (421): Köp “çok”// Krgz.Tr: Kop/ Köp/ Kup “ko/ kö/ ku hecesiyle başlayan kelimelerin önüne

pekiştirmek için katılır”; Kop koyuu “pek koyu”; Köp kök “gömgök, masmavi, yemyeşil” (486/ 505/ 522)// Mlk.Tr: Köb “çok” (272)// Bşk.Tr (310), Tatar.Tr (147): Küp “çok”// Özb.Tr: Ko’p “çok” (255)// Moğ-Les: Köb/ Xöv “pekiştirici ilk hece tekrarı”; Köb köke “gömgök, masmavi, yemyeşil”; Köbçi(n)/ Xövç(in) “tam, bütün, hep; her şey” (755); Küb/ Xüv “pekiştirici ilk hece tekrarı” (782); Xob/ Xov “pekiştirici ilk hece tekrarı” (1464); Xub/ Xuv “pekiştirici ilk hece tekrarı” (1505).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş söz varlığında önemli bir yer tutan ḳop/ köp kelimesi, bugün birçok Türk lehçesinde “çok, fazla” anlamını ifade eden temel nicelik sıfatlarından biri olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte tarihî sözlük verileri ve lehçeler arası karşılaştırmalı malzeme incelendiğinde, söz konusu kelimenin başlangıçta doğrudan “çok” anlamına sahip bağımsız bir kelime olmaktan ziyade, sıfatları pekiştiren bir morfolojik unsur olarak ortaya çıkmış olabileceği anlaşılmaktadır. Bu durum Türkçede pekiştirme mekanizmalarının zamanla anlam genişlemesi geçirerek bağımsız söz varlığı unsurlarına dönüşebildiğini gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir. Türkçede ḳop/ köp biçimi tarihî metinlerde erken dönemden itibaren tanıklanmaktadır. DLT’ te kelime قُب “çok”; كُب “sık” biçimleriyle kaydedilmiştir. Bu kayıt, kelimenin o dönemde hem nicelik hem de yoğunluk ifade eden bir anlam alanına sahip olduğunu göstermektedir. Daha sonraki sözlüklerde de benzer biçimler görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde kelimenin oldukça geniş bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir. Bu dağılım, kelimenin Türk dil alanında oldukça eski bir söz varlığı unsuru olduğunu göstermektedir. Ancak lehçe verileri yalnızca kelimenin nicelik anlamını değil, aynı zamanda onun pekiştirme işlevini de ortaya koymaktadır. Bu tür kullanımlar, kelimenin başlangıçta sıfatları pekiştiren bir morfolojik unsur olarak ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu veriler ışığında ḳop/ köp kelimesinin gelişimi şu şekilde yorumlanabilir. İlk aşamada söz konusu unsur, ḳo/ kö/ ḳu/ kü ile başlayan sıfatların önüne getirilen bir pekiştirme hecesi olarak kullanılmıştır. Bu kullanımda kelime sıfatın anlamını yoğunlaştıran morfolojik bir unsur niteliği taşımaktadır. Daha sonraki aşamada ise bu pekiştirme unsurunun sıfata kattığı yoğunluk anlamı genelleşmiş ve kelime bağımsız bir söz varlığı unsuru hâline gelmiştir. Başlangıçta yalnızca morfolojik bir işlev taşıyan pekiştirme hecesi, zamanla bağımsız bir kelime olarak algılanmaya başlamış ve “çok, fazla” anlamını kazanmıştır. Bu tür gelişmeler dil tarihinde sıkça görülen süreçlerdir. Morfolojik unsurların zamanla sözlüksel birimlere dönüşmesi, özellikle yoğunluk ve derecelendirme ifade eden yapılarda oldukça yaygındır. Bu

gelişim modeli Türkçede daha önce incelenen yap > lap değişimiyle de paralellik göstermektedir. Nasıl ki yap başlangıçta yalnızca belirli sıfatlarla kullanılan bir pekiştirme hecesi iken zamanla Azerbaycan Türkçesinde yap/ lap biçiminde bağımsız bir sıfata dönüşmüşse, benzer biçimde ḳop/ köp de başlangıçta belirli sıfatlarla kullanılan bir pekiştirme unsuru iken zamanla genel bir nicelik bildiren sıfat hâline gelmiştir. ḳop/ köp/ ḳup/ küp biçimleri başlangıçta ḳo/ kö/ ḳu/ kü ile başlayan sıfatların başına gelen bir pekiştirme hecesi olarak ortaya çıkmış ve sıfatın anlamını yoğunlaştıran morfolojik bir işlev üstlenmiştir. Zamanla bu pekiştirme unsurunun kattığı yoğunluk anlamı bağımsızlaşmış ve kelime “çok, fazla” anlamında kullanılan genel bir nicelik bildiren sıfata dönüşmüştür. Bu gelişme, Türkçede pekiştirme yapılarının tarihî süreçte sözlüksel ögelere dönüşebildiğini gösteren önemli dilbilimsel örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Özetle, Krgz.Tr. Kop/ Köp/ Kup “ko/ kö/ ku hecesiyle başlayan kelimelerin önüne katılan pekiştirici” ve Moğ-Les. Köb/ Küb/ Xob/ Xub “pekiştirici ilk hece tekrarı” verilerinden de anlaşılacağı üzere ilk başta ḳop/ köp kelimesi, pekiştirme hecesi olarak, ḳo/ kö ile başlayan sıfatların başına gelerek pekiştirmeli ikileme yapısında kullanılmış zamanla ḳop/ köp pekiştirme hecesinin kattığı “çok” anlamından dolayı ḳop/ köp “çok” biçiminde bağımsız kelime gibi kullanılmaya başlamıştır.

Demek ḳop/ köp/ ḳup/ küp, aslında ḳo/ kö/ ḳu/ kü ile başlayan sıfatların başına gelen pekiştirme hecesi olup sıfata çokluk anlamı kattığı için ḳop/ köp şeklinde zamanla “çok” anlamında bağımsız bir kelime gibi kullanılmıştır. Yani ḳop/ köp kelimesinin özünde ilk başta çokluk anlamı yoktu ve sadece ḳo/ kö ile başlayan sıfatların başına gelip sıfatı pekiştirerek ona çokluk anlamı kattığı için zamanla “çok” anlamı kazanarak başka sıfatların başına da gelir olmuştur. Aynı şeyi Azb.Tr. lap < yap kelimesinde de görmekteyiz (Bk. Yap/ Lap).

3.3. Fa. Ĥob

AŞ-Yazma (164b), SG-Yazma (1267): Hav (هاو) “evet”// Kzk.Tr: Qup “tamam, iyi, olur; doğru” (336)// Krgz.Tr: Kup “tamam, iyi, olur; pek, gayet” (522)// Mlk.Tr: Hav/ Ho/ Hov/ Hovva “evet” (215/ 219/ 221)// Bşk.Tr (235), Tatar.Tr (110): Ĥup “tamam; güzel”// Özb.Tr: Xo’p “iyi, tamam” (488)// YUyg.Tr: Xop “iyi” (167)// Trkm.Tr: Govı “iyi” (284); Hava “evet” (338).

Türk lehçelerinde görülen bazı biçimler ile Farsça ĥob arasındaki fonetik ve semantik paralellikler bu kelimenin kökeni üzerine yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. İlk bakışta Farsça ĥob kelimesinin Türkçedeki ḳop “çok”

kelimesinden gelişmiş olabileceği düşünülebilir. Bu varsayım çerçevesinde ḳop > ĥop > ĥob gibi bir fonetik gelişme hattı kurulabilir. Ancak bu açıklama semantik açıdan bazı sorunlar doğurmaktadır. Çünkü Türkçedeki ḳop/ köp kelimesinin temel anlamı “çok, fazla” iken Farsçadaki ĥob kelimesi “iyi, güzel” anlamına sahiptir. Bu iki anlam alanı doğrudan örtüşmemektedir. Bu nedenle kelimenin kökeni için yalnızca çokluk anlamına dayanan bir gelişim hattı yeterince açıklayıcı görünmemektedir. Bu nedenle kelimenin gelişimi için farklı bir açıklama modeli önerilebilir. Türkçede yaygın olarak görülen pekiştirmeli ikileme yapıları, sıfatların anlamını yoğunlaştırmak için kullanılan önemli bir morfolojik mekanizmadır. Bu yapıların tipik örneklerinden biri yap yaĥşı “çok iyi” ifadesidir. Burada yap unsuru sıfatın anlamını yoğunlaştıran bir pekiştirme hecesi olarak kullanılmaktadır. Türkçe ile Farsça arasındaki yoğun dil teması dikkate alındığında bu tür yapısal özelliklerin temas yoluyla başka dillere aktarılması mümkündür. Bu bağlamda Türkçedeki yap yaĥşı yapısının Farsçaya aktarılması sonucunda ĥob ĥoş biçiminde bir yapı ortaya çıkmış olabilir. Bu yapıda ĥob unsuru, Türkçedeki yap hecesine karşılık gelen bir pekiştirme unsuru olarak kullanılmış ve ĥoş sıfatının anlamını yoğunlaştırmıştır. Böylece başlangıçta ĥob ĥoş ifadesi “çok iyi, pek hoş” anlamında kullanılan bir pekiştirmeli ikileme yapısı olarak ortaya çıkmış olabilir. Ancak Farsçada Türkçedeki gibi üretken bir pekiştirmeli ikileme sistemi bulunmadığından, söz konusu yapı zamanla farklı bir biçimde yorumlanmış olabilir. Başlangıçta sıfatı pekiştiren bir unsur olan ĥob, zamanla ĥoş kelimesiyle aynı anlamlı bir kelime olarak algılanmış ve ikili yapı eş anlamlı kelimelerin birlikte kullanıldığı bir ikileme gibi yorumlanmıştır. Bu süreç sonucunda ĥob ĥoş ifadesi “iyi, güzel” anlamında kullanılan bir eş anlamlı ikilemeye dönüşmüş olabilir. Daha sonraki aşamada ise bu ikilemenin iki unsuru bağımsızlaşmış ve ĥob ile ĥoş kelimeleri ayrı ayrı “iyi, güzel” anlamında kullanılmaya başlamış olabilir. Bu gelişim hattı şu şekilde özetlenebilir: Türkçede yap yaĥşı “çok iyi” biçiminde kullanılan pekiştirmeli ikileme yapısı, Farsçaya ĥob ĥoş biçiminde aktarılmıştır. Daha sonra bu yapı Farsçanın kendi söz varlığı sistemi içinde yeniden yorumlanmış ve başlangıçta pekiştirme unsuru olan ĥob zamanla ĥoş ile eş anlamlı bir kelime olarak algılanmıştır. Bu sürecin sonunda ĥob ve ĥoş kelimeleri ayrı ayrı “iyi” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu durumda Farsça ĥob kelimesi, Türkçedeki pekiştirmeli ikileme yapısının Farsça dil ortamında yeniden yorumlanması sonucunda ortaya çıkmış bir unsur olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle, ĥob kelimesi Türkçedeki pekiştirme yapısının Farsçada

uygulanması sonucunda oluşan bir pekiştirme hecesinin zamanla bağımsız bir kelime hâline gelmesiyle açıklanabilir. Bu nedenle Türkçe yap yaĥşı ile Farsça ĥob ĥoş yapıları arasında hem yapısal hem de anlamsal açıdan dikkat çekici bir paralellik bulunduğu söylenebilir.

Özetle, ĥob kelimesinin ilk bakışta ḳop “çok” > ĥop > ĥob biçiminde geliştiği akla getirilse de ĥob kelimesinin “çok” anlamı değil de “iyi” anlamına geldiği bu görüşün doğruluk ihtimalini düşürmektedir. Moğolcada sıfatları pekiştirmek için xo/ xu/ kö/ kü ile başlayan sıfatların başına xob/ xub/ köb/ küb pekiştirme hecesinin getirildiğini yukarıda görmüştük. Buradaki xob/ xub şekli Farsça biçimine en yakın olan biçimlerdir. Fakat Moğolcada bu kelimenin sıfata kattığı anlam, çokluk olduğundan, başka gelişme hattı düşünülmelidir.

Ĥob kelimesinin gelişme seyri şöyle kurulabilir: /yap yaĥşı/ Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçada uygulanması sonucunda /ĥob ĥoş/ elde edilmiştir. Yani Türkçe yapıya uygun olarak ĥob sözü, ĥoş sıfatının pekiştirme hecesi olarak ortaya çıkmıştır. Fakat /ĥob ĥoş/ oluştuktan sonra da, böyle pekiştirmeli ikileme yapısı Farsçada bulunmadığı için, ĥob sözü, ĥoş sıfatına pekiştirme anlamı katmak yerine zamanla ĥoş ile aynı anlamlı kelime zannedilerek /iş güç/ ikilemesinde olduğu gibi eş anlamlı ikilemeler gibi kullanılmıştır:

Yap yaĥşı “çok iyi” > Fa. *ĥob ĥoş “çok iyi” > Fa. ĥob ĥoş “iyi” > Fa. ĥob “iyi”/ ĥoş “iyi”.

Demek Fa. ĥob sözü, Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçada uygulanması sonucunda elde edilen pekiştirme hecesi olan ĥob sözünden başka bir şey değildir: yap yaĥşı ~ ĥob ĥoş.

4.1. Aḳ/ Ağ

DLT-Yazma: Aḳ (اق) “ak, beyaz” (53)// CC: Ak/ Aĥ “ak, beyaz” (417)// SG-Yazma Aḳ/ Aġ “ak, beyaz” (154/ 149)// Hak.Tr: Ah “ak, beyaz” (31)// Şor.Tr (4), Tuv.Tr (71), Alt.Tr (22), Kzk.Tr (34), Krgz.Tr (11), Mlk.Tr (74), Bşk.Tr (22), Tatar.Tr (22), Özb.Tr (340), YUyg.Tr (6), Trkm.Tr (26): Aḳ “ak, beyaz”// Azb.Tr: Ağ “ak, beyaz” (6)// Moğ-Les: Çagan/ Çagān “ak, beyaz” (253).

4.2. Ab/ Ap

DLT-Yazma: Ap/ Ep (اَب) “pekiştirici ses tekrarı” (29)// SG-Yazma: Ap “tek başına anlam ifade etmez. Başka sözcüğün başına gelerek tamlık ve katıksızlık bildirir” (95)// Hak.Tr: Ap “pekiştirme sıfatı yapar” (45)// Alt.Tr: Ap “pekiştirme sıfatı yapmada kullanılan ön ek” (26)// Krgz.Tr: Ap “/a/ sesiyle başlayan

kelimelerin önüne pekiştirmek için katılır” (36)// Moğ-Les: Ab “pekiştirici ilk hece tekrarı” (1).

4.3. Ap aḳ/ Appaḳ ~ Fa. Pāk

DLT-Yazma: Ap aḳ (اَب اَق) “apak, bembeyaz” (29)// SG-Yazma Ap aḳ/ Ap aġ “apak, bembeyaz” (95)// Hak.Tr: Appağas “apak, bembeyaz” (46)// Şor.Tr: Appagaş “apak, bembeyaz” (6)// Kzk.Tr: Appaq “apak, bembeyaz; temiz, saf” (47)// Krgz.Tr: Apak/ Appak “apak, bembeyaz” (36)// Mlk.Tr (86), Tatar.Tr (26), Özb.Tr (340), YUyg.Tr (14): Appaḳ “apak, bembeyaz”// Azb.Tr: Ap ağ/ Ağ appaq “bembeyaz, apak” (28/ 7)// Tr.Tr: Apak “apak, bembeyaz”// Derleme: Apak/ Appak “apak, bembeyaz; tertemiz”.

4.4. Fa. Pāk

Ḳutadġu Bilig:

Ḳalır ḳarşı ordu saray pak saija

Alıp sen tutar sen bu bend tėp maija (KB: 6436, KB-Kahire: 380)

(سنکا پاک سرای اوردو قرشی قالیر

منکا تب بند بو سن توتار سن الیب)

Ḳıṣaṣu’l-Enbiyā:

Bir arıġ pak kişi bolup keldi (KE-Yazma: 41v/5)

(کلدی بولوب کیشی پاک اریغ بر)

KB-Kahire: Pak (380)// Kzk.Tr (439), Trkm.Tr (522), Derleme: Päk “temiz, pak”// Bşk.Tr (475), Tatar.Tr (215), Özb.Tr (371), YUyg.Tr (312), Tr.Tr: Pak “temiz, pak”// Azb.Tr: Pak “temiz; tamamen” (625).

Türk dilinde “ak, beyaz” anlamını taşıyan aḳ/ ağ sıfatı, hem tarihsel hem de çağdaş lehçelerde oldukça geniş bir dağılıma sahip temel bir renk terimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu geniş dağılım, söz konusu kelimenin Türk dilinin en eski ve ortak söz varlığına ait olduğunu göstermektedir. Böyle temel renk adlarının dilin en eski katmanına ait olması, dilbilimsel açıdan beklenen bir durumdur; çünkü temel renk terimleri genellikle dil ailelerinin en eski söz varlığı içinde yer alır ve farklı lehçelerde büyük ölçüde korunur. Türk dilinde renk sıfatlarının pekiştirilmesi için kullanılan özel morfolojik mekanizmalardan biri, sıfatın ilk hecesine bir pekiştirme hecesi eklenmesidir. Bu yapı pekiştirmeli ikileme olarak bilinir ve tarihî metinlerde çok erken dönemlerden itibaren görülmektedir. Bu sistem içinde ab/ ap biçimindeki unsur, bağımsız bir kelime olarak değil, sıfatların başına gelerek onları kuvvetlendiren bir pekiştirme hecesi olarak kullanılır. Bu pekiştirme hecesinin işleyişi, Türk dilinin fonolojik yapısıyla yakından ilişkilidir. Türkçe aḳ sıfatının bu pekiştirme mekanizmasıyla birleşmesi

sonucunda ap aḳ biçimi ortaya çıkar. Bu yapı, pekiştirmeli ikilemenin klasik örneklerinden biridir ve anlamı “çok beyaz, bembeyaz”dır. Çağdaş Türk lehçelerinde de aynı yapı geniş bir dağılım gösterir. Bu noktada Farsça pāk kelimesinin kökeni meselesi ortaya çıkmaktadır. Farsçada pāk kelimesi temel olarak “temiz, saf, arınmış” anlamlarını taşır ve tarihî metinlerde de bu anlamıyla kullanılmaktadır. Bu kelime, KB’de kullanıldığı gibi KE eserinde de “arı, temiz” anlamındaki arıġ sıfatıyla birlikte kullanılmıştır. Bu kullanım, kelimenin “temizlik” anlam alanı içinde yer aldığını açıkça göstermektedir. Kelime günümüzde de Kazak, Başkurt, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Türkmen ve Türkiye Türkçesi gibi birçok Türk lehçesinde pak/ päk biçiminde kullanılmakta ve “temiz, saf” anlamını korumaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise buna ek olarak “tamamen, bütünüyle” gibi zarfsal bir kullanım da gelişmiştir. Bazı araştırmacılar Farsça pāk kelimesini Türkçe pek kelimesiyle ilişkilendirmiştir. Ancak semantik ve fonolojik veriler bu görüşü tam olarak desteklememektedir. Bunun yerine Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçaya aktarılması sonucunda ortaya çıkan bir gelişme hattı düşünmek daha açıklayıcı görünmektedir. Türkçede ap aḳ biçimindeki yapı zamanla appaḳ biçiminde tek kelime hâline gelmiştir. Böyle bir gelişme hattı ap aḳ → appaḳ → pāk şeklinde modellenebilir. Bu varsayımı destekleyen önemli bir veri, bazı Türk lehçelerinde appaḳ kelimesinin “bembeyaz” anlamının yanı sıra “temiz, saf” anlamını da taşımasıdır. Özellikle Kazak Türkçesindeki appaq kelimesinin “temiz, saf” anlamı, beyazlık ile temizlik arasındaki semantik ilişkiyi açık biçimde ortaya koymaktadır. Anadolu ağızlarında apak/ appak kelimesinin “tertemiz” anlamında kullanılması da aynı gelişmenin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu semantik köprü sayesinde Türkçe appaḳ ile Farsça pāk arasında anlam bakımından doğal bir geçiş kurulabilmektedir. Veriler Türkçe aḳ kökünden türeyen ap aḳ/ appaḳ pekiştirme yapısının hem fonolojik hem de semantik bakımdan Farsça pāk kelimesinin ortaya çıkışını açıklayabilecek güçlü bir model sunduğunu göstermektedir. Türkçede “bembeyaz” anlamı taşıyan bu yapı, beyazlık ile temizlik arasındaki kavramsal ilişki sayesinde “tertemiz, saf” anlamına genişlemiş; bu anlam daha sonra Farsçada bağımsız bir sıfat olarak yerleşmiş olabilir. Böylece Türkçe pekiştirmeli ikileme mekanizmasının yalnızca Türk dili içinde değil, komşu dillerin söz varlığı üzerinde de etkili olabilecek bir morfolojik model oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Özetle, bazı araştırmacılar pāk kelimesini Türkçe pek sözüne bağlasalar da burada kelimenin kökeni için Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının Farsçaya aynen kopyalanması sonucunda elde edilen ap aḳ > appaḳ > Fa. pāk gelişim hattını

önermekteyiz. Kzk.Tr. Appaq “temiz, saf” ve Derleme’deki Apak/ Appak “tertemiz” anlamı bu görüşü desteklemektedir.

4.5. Bek/ Pek/ Berk ~ Fa. Pāk

DLT-Yazma: بَک - بَرک “muhkem, sağlam, sıkı (168/ 176)// CC: Bėk/ Bėrk “berk, sağlam, sıkı (656/ 438)”// AŞ-Yazma (61b), SG-Yazma (537) Bėrk (بیرک) “sağlam, muhkem, dayanıklı, pek, berk”// Hak.Tr: Pik “berk, sağlam; pek, çok” (363); pirïk “zor, çetin”// Şor.Tr: Pek “sağlam, dayanıklı, katı, berk” (78)// Tuv.Tr: Bek “zincir” (90); Berge/ Bert “zor; ağır” (91)// Alt.Tr: Bek “sağlam, pek” (38)// Kzk.Tr: Bek “sağlam, dayanıklı; çok, pek, daha” (86); Berik “sağlam, dayanıklı; kapalı, kilitli” (87 - 88)// Krgz.Tr: Bek “sağlam, pek; muhkemce; gayet” (104)// Mlk.Tr: Bek “sağlam, sıkı; çok, pek, en” (118)// Bşk.Tr: Bik “çok, pek fazla, gayet” (90)// Tatar.Tr: Bik “pek fazla; elbette; mutlaka” (42)// Özb.Tr: Bek/ Berk “kapalı, kilitli” (74/ 78)// YUyg.Tr: Bek “pek” (34); Berk “sağlam; kilitli” (35)// Trkm.Tr: Bek/ Berk “sağlam, dayanıklı, sıkı” (57/ 60)// Azb.Tr: Bek/ Berk “pek, sağlam” (80/ 84)// Tr.Tr, Derleme: Pek/ Bek/ Berk “sağlam; sert”// Moğ-Les: Beki/ Bex “pek, güçlü, sıkı, sağlam, sert, katı” (153); Berke/ Berx “berk, pek, güç, çetin, zor; yüklü, zahmetli; karmaşık, önemli, ciddi, tehlikeli; güçlük, zorluk; sıkıntı, zahmet” (159-160).

Türk dilinde bek/ pek/ berk biçimleriyle görülen kelime grubu, tarihsel olarak “sağlam, dayanıklı, sıkı, muhkem” anlam alanına ait olup zamanla “çok, pek, gayet” gibi yoğunluk bildiren sıfat işlevleri de kazanmış çok katmanlı bir söz varlığı unsurudur. Kayıtlar, kelimenin Türkçenin erken dönemlerinden itibaren fiziksel dayanıklılık ve sertlik bildiren bir sıfat olarak kullanıldığını göstermektedir. Çağdaş Türk lehçeleri incelendiğinde de kelimenin oldukça geniş bir coğrafi dağılıma sahip olduğu görülür. Bu veriler kelimenin semantik gelişimini açık biçimde ortaya koymaktadır: başlangıçta fiziksel dayanıklılık veya sertlik ifade eden bir sıfat olan bek/ pek/ berk, zamanla soyut bir yoğunluk derecesi belirten sıfata dönüşmüştür. Bu tür bir anlam genişlemesi tipolojik olarak oldukça yaygındır. Birçok dilde “sağlam, sıkı, güçlü” gibi fiziksel özellikleri ifade eden sıfatlar zamanla “çok, gayet” gibi derecelendirici anlamlar kazanabilir. Türk dilindeki bek/ pek/ berk kelimesi de bu tipolojik eğilimin açık bir örneğini oluşturmaktadır. Bu noktada Farsça pāk kelimesinin kökeni meselesi yeniden gündeme gelmektedir. Farsçada pāk kelimesi temel olarak “temiz, saf, arınmış” anlamlarını taşımakla birlikte bazı kullanımlarda “tam, tamamen, bütünüyle; pek, çok” gibi derecelendirici anlamlar da kazanabilmektedir. Bu anlamlar özellikle bazı fiil birleşmelerinde açıkça görülür; örneğin pāk bāĥten veya pāk ḳāší kerden

gibi yapılarda kelime “tamamen, bütünüyle” anlamında yoğunluk bildirir. Bu tür kullanımlar, Farsça pāk ile Türkçe bek/ pek arasındaki semantik yakınlığı dikkat çekici hâle getirmektedir. Türkçede pek kelimesinin hem “sağlam, sert” hem de “çok, gayet” anlamlarını taşıması ile Farsça pāk kelimesinin “tam; pek, çok; temiz” anlamları arasındaki örtüşme, iki kelime arasında tarihsel bir ilişki bulunabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu çerçevede ikinci bir etimolojik açıklama olarak pek > pāk gelişme hattı önerilebilir. Bu durumda kelimenin anlam gelişmesi de Türkçe model üzerinden açıklanabilir. Pek temiz ifadesi “çok temiz” anlamını taşır. Bu tür bir yapı Farsçaya aktarıldığında pāk temíz biçiminde bir tamlama ortaya çıkmış olabilir. Ancak Farsçanın yapısal özellikleri Türkçedeki sıfat tamlaması sisteminden farklıdır. Bu nedenle başlangıçta “çok temiz” anlamında kullanılan pāk temíz birleşmesi zamanla farklı bir biçimde yorumlanmış olabilir. Türkçede olduğu gibi sıfat tamlaması olarak algılanmak yerine iki kelimenin eş anlamlı bir ikileme oluşturduğu düşünülmüş ve böylece pāk kelimesi tek başına “temiz” anlamını kazanmış olabilir. Bu süreç şu şekilde modellenebilir: Türkçe pek temiz “çok temiz” → Farsça pāk temíz “çok temiz” → Farsça pāk “temiz”/ temíz “temiz”. Bu tür semantik yeniden yorumlama süreçleri dil temasının yoğun olduğu bölgelerde sıkça görülmektedir. Bir dildeki morfolojik veya sentaktik yapı başka bir dile aktarılırken, alıcı dilin sistemine uyum sağlayabilmek için yeni anlam ilişkileri oluşturabilir. Bu bağlamda Türkçe derecelendirme yapısının Farsçada farklı biçimde yorumlanması oldukça olasıdır.

Özetle, ikinci ihtimal pek > pāk şeklinde kurulan gelişmedir. Fa. Pāk “tam; pek, çok” (pāk bāĥten, pāk ḳāší kerden) anlamları, bek/ pek “berk, sağlam; pek, çok” ile Fa. pāk “tam; pek, çok; temiz” arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Eğer bu etimolojik açıklama doğruysa aşağıdaki gelişme seyri mümkün görünmektedir: /pek temiz/ Türkçe sıfat tamlaması yapısının Farsçada uygulanması sonucunda /pāk temíz/ elde edilmiştir. Fakat /pāk temíz/ yapısı oluştuktan sonra, Farsçadaki sıfat tamlaması yapısının Türkçeden farklı olması nedeniyle pāk kelimesi, temíz sözcüğünün sıfatı olarak algılanmak yerine zamanla temíz ile aynı anlamlı bir kelime sanılmış ve /iş güç/ örneğinde olduğu gibi eş anlamlı ikilemeler şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

Pek temiz “çok temiz” > Fa. pāk temíz “çok temiz” > Fa. pāk “temiz”/ temíz “temiz”.

Sonuç

Bu çalışma, Türkçe ve Farsça arasındaki etkileşim bağlamında bazı kelimelerin kökenlerini ve tarihî gelişim süreçlerini ele almaktadır. Özellikle yaḳşı/ ĥoş, yap/ lap, ḳop/ köp/ ĥob ve appaḳ/ pāk kelimeleri üzerinde durulmuştur.

Türkçede yaḳ- fiili, tarihî metinlerden çağdaş lehçelere kadar geniş bir coğrafyada izlenebilen eski ve üretken bir kök olarak öne çıkar. Anlam alanı temel olarak “uygun olmak, hoş gelmek, beğenilmek” gibi değerleri kapsamaktadır. Bu fiilden türeyen yaḳış- biçimi “yakışmak, yaraşmak” anlamını taşır ve adlaşmış bir form olan yaḳışı, fonetik sadeleşme ile yaḳşı/ yaĥşı biçimine dönüşür. Yaḳşı/ yaĥşı kelimesi, Türk lehçelerinde yaygın olarak “iyi, güzel” anlamında temel bir nitelik sıfatı olarak korunmuştur. İlginç bir şekilde, türetilmiş yaḳış- fiili sadece Türkiye Türkçesinde aktif olarak kullanılırken, diğer lehçelerde yerini genellikle yaraş- fiili almıştır. Bu durum, bazı türevlerin bağımsız bir söz varlığı unsuru olarak yaşarken, onları türeten fiil köklerinin kullanım dışı kalabileceğini göstermektedir. Yaraş- fiili ise “uygun olmak, yakışmak, uyuşmak” anlamlarını ifade eden önemli bir nitelik fiilidir. Yaraşıḳ ve yaraşı gibi türev biçimler, Türkçede fiil köklerinden nitelik bildiren ad ve sıfatların türetilmesinde kullanılan morfolojik süreçlerin tipik örneklerindendir. Yaraş- > yaraşıḳ > yaraşı ve yaḳış- > yaḳışıḳ > yaḳışı > yaḳşı > yaĥşı gelişmeleri arasında hem morfolojik hem de fonolojik paralellikler bulunmakta ve bu, kelimelerin etimolojik gelişimini açıklamada önemli veriler sunmaktadır. Türk lehçelerindeki bu yapılar, Rusça “Хорошо” ile ses ve anlam açısından benzerlik göstermektedir.

Farsçadaki ĥoş kelimesinin kökeni ise Türkçedeki yaḳşı/ yaĥşı yapısına dayanabilir. Yapı olarak, Türkçede pekiştirmeli ikileme ile oluşan yap yaĥşı biçiminin Farsçaya aktarılması sonucunda ĥob ĥoş gibi bir yapı ortaya çıkmış olabilir. Başlangıçta sıfatı pekiştiren bir unsur olan ĥob, zamanla ĥoş ile eş anlamlı hâle gelmiş ve bağımsız “iyi, güzel” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu durum, Türkçe ve Farsça arasındaki uzun süreli dil temasının morfolojik ve anlamsal yansımalarını göstermektedir.

Pekiştirme işlevi taşıyan yap ve lap kelimeleri de benzer bir süreci izler. Yap, başlangıçta /ya/ ile başlayan sıfatların başına gelen bir pekiştirme hecesi olarak ortaya çıkmış ve sıfata yoğunluk anlamı katmıştır. Zamanla bu hece bağımsız bir kelime hâline gelerek, Azerbaycan Türkçesinde lap yaĥşı “çok iyi” ve lap böyük “çok büyük” gibi kullanımlarla bütün sıfatlara uygulanabilen genel bir anlam kazanmıştır.

Ḳop/ köp kelimesi de Türkçede başlangıçta pekiştirme işlevi taşıyan bir unsur olarak görülmüş, sıfatın anlamını yoğunlaştırmış ve zamanla bağımsız bir

nicelik sıfatı hâline gelerek “çok, fazla” anlamını kazanmıştır. Türkçe ile Moğolca arasındaki pekiştirme hecesi kullanımları, Farsça ĥob kelimesinin kökeni için de önemli bir ipucu sunar. Böylece Türkçe yap yaĥşı yapısı, Farsçaya aktarılmış ve zamanla ĥob “iyi, güzel” kelimesi bağımsız bir sıfat hâline gelmiştir.

Beyazlık ve temizlik anlamını taşıyan ap aķ/ appaķ yapısı ise Farsça pāk kelimesinin kökeniyle ilişkilendirilmiştir. Türkçedeki pekiştirmeli ikileme sistemiyle ap aķ biçimi oluşmuş, zamanla appaķ hâline gelmiş ve Farsçaya aktarımıyla pāk biçimine dönüşmüştür. Bu süreç, beyazlık ve temizlik kavramlarının semantik köprüsü üzerinden açıklanabilir ve Türkçe pekiştirme sisteminin Farsça üzerindeki etkisini gösterir. Bununla birlikte ikinci bir ihtimal olarak pek > pāk gelişme hattı üzerinde de durulması gerekmektedir. Türkçedeki /pek temiz/ sıfat tamlaması, dil teması yoluyla Farsçada /pāk temíz/ biçiminde yeniden kurulmuş olabilir. Ancak Farsçadaki sıfat tamlaması yapısı farklı olduğundan, pāk temíz birleşmesi zamanla farklı biçimde yorumlanmıştır. Bu süreçte pāk kelimesi temíz ile eş anlamlı bir unsur olarak algılanmış ve Türkçedeki iş güç türü yapılara benzer biçimde eş anlamlı ikileme gibi kullanılmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak, yaķşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob ve appaķ/ pāk kelimeleri, Türkçe pekiştirmeli ikileme yapısının hem lehçeler arası gelişimini hem de Farsça ile olan etkileşimini gösteren önemli örneklerdir. Pekiştirme heceleri, başlangıçta sıfatları yoğunlaştıran morfolojik unsurlar olarak ortaya çıkmış, zamanla bağımsız kelimelere dönüşerek anlam alanlarını genişletmiştir. Bu süreç, hem fonolojik hem de semantik açıdan Türkçenin tarihî söz varlığı ve Farsçadaki yansımaları için açıklayıcı bir model sunmaktadır.

Kaynakça

1.Abik A.D. Ali Şir Nevayi’nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 Cilt), (Yayımlanmamış Doktora Tezi). – Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. TM, 1993.

2.Abuşķa. Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 3264 el yazması, Tıpkıbasımı haz. Kaçalin M. S. Niyāzi: Nevāyí’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luġātu’n-Nevāiyye ve’l-İstişhādātu’l-Caġātāiyye). – Ankara: TDK, 2011. AŞ-Yazma.

3.Akdoğan Y. Azerbaycan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne Büyük Sözlük. –İstanbul: Beşir, 1999. Azb.Tr

4.‘Alí Şír Nevāyí (20 Cilt). – Taşkent Özbekistan SSR FA. 1987-2003. Eser-Özb.

5.‘Alí-Şír Nevāyí. Külliyāt-ı Nevāyí. Cilt: I, Fransa-Millî (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., No. 316 El Yazması. Külliyat-Yazma 1.

6.‘Alí-Şír Nevāyí. Külliyāt-ı Nevāyí. Cilt: II, Fransa-Millî (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., No. 317 El Yazması. Külliyat-Yazma 2.

7.Argunşah M., Güner G. Codex Cumanicus. – İstanbul: Kesit, 2015. CC

8.Arıkoğlu E. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. – Ankara: Akçağ, 2005. Hak.Tr.

9.Bayram B. Çuvaş Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2019. Çuv.Tr.

10.Clauson S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – London: Oxford Üniversitesi, 1972.

11.Dehhuda A.E. Lügat-Name-yi Dehhuda. – Tahran: Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Ş.1377.

12.Derleme Sözlüğü.Cilt: I-IX, 2. Baskı. – Ankara: TDK, 1993. Derleme.

13.Dilçin C. Yeni Tarama Sözlüğü. – Ankara: TDK, 1983. Tarama.

14.Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen, Band I-IV. – Doerfer: Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1963-1975.

15.Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara: Bizim Büro, 1999.

16.Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2007.

17.Gürsoy E., Duranlı N. M. Altayca-Türkçe Sözlük. – Ankara: TDK, 1999. Alt.Tr.

18.Has Hacib Yusuf. Kutadgu Bilig Fergana Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Üşenmez E. – İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013. KB-Fergana.

19.Has Hacib Yusuf. Kutadgu Bilig Kahire Nüshası, Tıpkıbasımı haz.Üşenmez E. – İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014. KB-Kahire.

20.Has Hacib Yusuf. Kutadgu Bilig. çev. Reşit Rahmeti Arat. 2. Basım. – İstanbul: Kabalcı, 2008. KB.

21.Kâşgarlı Mahmud. Dívānu Luġāti’t-Türk, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma.

22.Koç K., Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Akçağ, 2003. Kzk.Tr

23.Lessing, F. Moğolca-Türkçe Sözlük, cilt I-II, çev. G.Karaağaç. – Ankara: TDK, 2003. Moğ-Les.

24.Lessing F.D.(ed.). Mongolian-English Dictionary, compiled by M.Haltod, J. G.Hangin, S.Kassatkin, and F.D.Lessing, Berkeley And Los Angeles: University of California Press, 1960.

25.Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí. Senglaĥ, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma.

26.Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî. Burhan-ı Katı, Cilt: I-V, Haz.: Muhammed Muin. – Tahran: İbn-i Sina Kitapçısı, Ş 1342. BR.

27.Nāŝıru’d-dín Rabġuzí, Ḳıŝaŝu’l-Enbiyā, British Museum Ktp., nr. Add. 7851 el yazması, Tıpkıbasımı haz. Aysu Ata. Ḳıŝaŝü’l-Enbiyā. – Ankara: TDK, 2019. KE-Yazma.

28.Necip E.N. Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü, çev. İklil Kurban, 2. Baskı. – Ankara: TDK, 2008. YUyg.Tr.

29.Ölmez M. Tuvacanın Sözvarlığı. Harrassowitz Verlag Wiesbaden, 2007. Tuv.Tr.

30.Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2009. Tatar.Tr.

31.Özşahin M. Başkurt Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2017. Bşk.Tr.

32.Paçacıoğlu B. VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı. – Ankara: Bizim Büro, 2006.

33.Rahimi F. Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Akçağ, 2018.

34. Rahimi F. Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2021.

35. Rahimi F. Tebrizli Kavsî’nin Divanı. – İstanbul: Kutlu, 2021.

36.Rahimi F.Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin). – Ankara: TDK, 2022.

37. Rahimi F. Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügat-i Ferağı. – Tebriz: Ahter, 2024).

38. Rahimi F.Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali. – Tebriz: Ahter, 2024.

39.Räsänen M.Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969.

40.Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. – Leiden/Boston: Brill, 2003.

41.Tannagaşeva Kurpeşko N.N., Akalın, Ş.H. Şor Sözlüğü. – Adana: Çukurova Üniversitesi, 1995. Şor.Tr.

42.Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2000. Mlk.Tr

43.Türkçe Sözlük. – Ankara: TDK, 2011.

44.Tekin T., Ölmez M., Ceylan E., Ölmez Z., Eker S.Türkmence-Türkçe Sözlük. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. – Ankara, 1995. Trkm.Tr.

45.Üşenmez E. Özbekçe-Türkçe Sözlük. – Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı, 2016. Özb.Tr.

46.Yudahin K.Kırgız Sözlüğü. çev. Taymas A. – Ankara: TDK, 1988. Krgz.Tr.

MUNDARIJA

KIRISH SO‘ZI		
Sirojiddinov Sh.S.	O‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish zarurati	**6**
I. O‘ZBEK TILINING JAHON TILLARI TIZIMIDAGI O‘RNI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI		
Xolmanova Z.	O‘zbek tilining jahon tillari tizimidagi mavqeyini belgilashda lingvodidaktikaning o‘rni	**9**
Abdushukurov B.	Alisher Navoiy asarlaridagi qadimgi turkiy fe’llar semantikasi	**16**
Xudoyberdiyev J.	Mahmud Koshg‘ariy – singarmonizmning birinchi nazariyotchisi va ovrupolik olimlarning singarmonizm haqidagi xato qarashlari	**30**
Abdurahmanova M.	Alisher Navoiy merosi psixolingvistik talqinda	**45**
Xolmurodova M.	“Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi tabobatga doir ayrim arabcha so‘zlar	**51**
O‘razova I.	Ot frazemalarning grammatik funksiyasi (Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi frazemalar misolida)	**56**
Maxkamova D.	O‘zbek tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari	**60**

	terminologiyasi taraqqiyoti va tadqiqi	
Oripova M.	Sinestezik metaforalarda sezgilar interperatsiyasi	**66**
Muratova N.	Tilak va tabrik nutqiy aktlarida kommunikativ taktikaning tanlanish xususiyatlari	**72**
Abdullayeva G.	Folklor diskursida o‘xshatishlarning semantik-struktur va kognitiv tahlili	**78**
Xayrullayeva R.	Kichraytirish-erkalash shakllarining pragmatik ifodalanishi	**86**
Jumaniyozova Ch.	Sifat so‘z turkumida obyektiv va subyektiv belgilarning ifodalanishi	**90**
Abduvaliyeva K.	“Shajarayi turk” asaridagi ba’zi urug‘ nomlarining etnotoponim sifatidagi tahlili	**95**
Mullaboyeva Sh.	O‘zbek tilida o‘xshatishlar asosida estetik bahoning ifodalanishi	**107**
Mamadoliyeva M.	Graduallik kategoriyasining lingvistik tabiati va uning turdosh hodisalar bilan munosabati (Xayriddin Sultonov va Iqbol Mirzo asarlari misolida)	**115**
Mamarasulova M.	O‘zbek tili fonosemantik tahlilining fonologik asoslari	**130**
Siddiqova N.	O‘zbek xalq maqollaridagi eskirgan leksika: tarkibi,	**132**

	variantlanishi va lingvopoetik vazifalari	
Yusupova A.	Konseptlarning metaforik ifodalanishi va tahlil shakllari	**144**
O‘ralova N.	O‘zbek tilshunosligida parsellyatsiya hodisasi, uning sintaktik tavsifi va ega-kesim munosabatidagi o‘rni	**150**
Maxmudova M.	Kelishik kategoriyasining o‘rganilish tarixiga doir ayrim mulohazalar	**158**
Nurmatova S.	O‘zbek tilida rang ifodalovchi birliklarning lingvokognitiv strukturasi va konseptualizatsiya masalalari	**168**
Keldiyorova Z.	O‘zbek tilidagi shikoyat matnlarida nutqiy aktlarning ifodalanishi	**174**
Aliqulova Z.	Toponimlarning axborotni saqlash va uzatish xususiyatlari	**178**
Jurayeva Sh.	Hurmat kategoriyasining lisoniy birliklar bilan ifodalanishi	**183**
Karimova U.	Kultegin bitiktoshidagi xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar tahlili	**188**
II. O‘ZBEK TILINI XALQARO MAYDONDA TARG‘IB QILISH STRATEGIYALARI		
Shamsiyeva M.	Peyzaj matnlari orqali turizmni rivojlantirish istiqbollari	**194**

Jo‘rayeva M.	Matnni tushunishda asar sarlavhasining ahamiyati	**201**
III. GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY TIL VA MADANIYATNI SAQLASH MASALALARI		
Ashirboyev S.	Adstrat sharoitidagi turkiy shevalarning o‘zaro ta’siri masalasi	**205**
Farhad Rahimi	Yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk kelimeleri üzerine On the words yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk	**210**
Xakimova M.	O‘zbek tilidagi metaforik konseptuallashtirishning milliy xususiyatlari	**232**
Abbozov O.	So‘x toponimlarining lingvomadaniy xususiyatlari	**238**
Komilova G.	O‘zbek tilida qadriyatlar tipologiyasining lingvistik verbalizatsiyasi	**245**
Xomidova M.	Zamonaviy o‘zbek badiiy matnlarida ertak elementlarining intertekstual xususiyatlari	**253**
Həsənzadə Səmra	Qrammatik metaforun türk dillərində reallaşması (özbək dilinin materiallari əsasinda)	**261**
Davronova Z.	Antroponimik freymlarda registrdan og‘ish fenomini (Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani misolida)	**272**

Tursinbayeva Sh.	Badiiy matnda onomastik birliklarning lingvomadaniy imkoniyatlari	**276**
Bekmuradova I.	O‘zbek tilidagi ijobiy fe’l-atvor leksemalarining semantik tasnifi	**283**
Imomova I.	Fitratning dramatik asarlarida maqollarning qo‘llanilishi va funksional-semantik xususiyatlari	**291**
Turgunboeva D.	Globallashuv sharoitida o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatida miqdoriy me’yor	**297**
Amrullayeva M.	O‘zbek tilida inson xarakterini ifodalovchi frazemalarning semantik mikromaydonlari	**305**
Abdug‘afurova A.	Lingvomadaniy kodlarning poetik faollashuvi: Faxriyor va Ulug‘bek Hamdam she’riyati qiyosida	**312**
Muzaffarova Z.	Badiiy matnda qo‘llangan metaftonimik birliklarning kognitiv xususiyatlari	**322**
Jumayeva M.	Son komponentli lug‘aviy birliklarning lingvokulturologik tahlili	**327**
Xolmo‘minova H.	Frazemalarning lingvomadaniy tahlili	**333**
IV. O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA XORIJIY TAJRIBA		

Xusanova N.	Raqamli ta’lim muhitida o‘qish savodxonligi transformatsiyasi vositasida boshlang‘ich o‘quvchilarning kreativligini shakllantirish	**337**
Mamirova X.	Bolalarda ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘zlashtirishning psixolingvistik mexanizmlari va til ta’limiga ta’siri	**344**
Arolova N.	Maktabgacha yoshdagi o‘zbek bolalari nutqida sintaktik tejamkorlik	**351**
Mirnosirova D.	Nutqiy ijod haqidagi nazariy qarashlar talqini	**356**
Nurboboyeva R.	Erta yoshdagi bolalar ta’limida adabiyotning tutgan o‘rni	**363**
Keldiboyeva M.	O‘zbek tili omonimlarini o‘zlashtirishda kontekst va assotsiatsiyaning psixolingvistik roli	**369**
V. TARJIMA VA LINGVOMADANIY ALOQALAR: XALQARO HAMKORLIKNING MUHIM OMILI SIFATIDA		
Mustafa Said Arslan	Türkiye türkçesi ve özbek türkçesi arasindaki yakinliğin öğretimdeki yansimalari: özbek türkçesi öğretiminde karşilaşilan sorunlar ve öneriler	**378**
Kalanova D.	O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari” asarining koreyscha tarjimasida milliy-madaniy realiyalarning berilishi	**389**

Muhammadiyeva D.	Ko‘p tilli parallel korpusning tarjima birliklarini qiyosiy o‘rganishdagi imkoniyatlari	**400**
Abbasova Ş.	Özbek Yazı Dili ve Azerbaycan Türkçesi'nin Ağızlarında Akrabalık Terimleri	**411**
Qarshiyev K.	Badiiy tarjimaning adabiy-estetik tafakkur evolyutsiyasiga ta’siri (Jamol Kamolning tarjimonlik faoliyati misolida)	**418**
Rahimova Z.	Parallel korpuslarning tarjimashunoslik va qiyosiy tilshunoslikdagi ilmiy ahamiyati	**428**
Bozorova S.	Rus tilidagi ayrim gippologik birliklar tadqiqiga doir	**433**
Axmedova N.	O‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holat birliklarining semantik farqlari va kontekstual tarjimasi	**442**
Davlatova R.	Sun’iy intellekt asrida inson nutqi, tilni idrok etish va psixolingvistik jarayonlar	**448**
Turdiyeva R.	Ingliz, qoraqalpoq va o‘zbek tillaridagi maqollarda zoonimlarning lingvokognitiv tahlili (“bo‘ri” misolida)	**462**
Ataniyazova S.	O‘zbek va ingliz tillarida mayl, zamon va modallikning muloqot xulqidagi funksional-uslubiy imkoniyatlari	**466**
Sayfiyeva K.	O‘zbek va ingliz fitonim komponentli maqollarida inson	**472**

	konseptining kognitiv metaforik modellari	
Tillayeva O.	O‘zbek va turk maqollarida erkak konseptining semantik maydoni	**485**
Musurmankova Sh., **Abdullayeva D.**	“Ikki eshik orasi” romanidagi murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari va tarjima muammolari	**495**
Abdullayeva M.	Ingliz va o‘zbek maqollarida nutqiy antonimiyaning lingvokognitiv xususiyatlari	**502**
VI. AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLI MUHITDA O‘ZBEK TILINING RIVOJI		
Abjalova M.	O‘zbek tili multikorpusida aksentologik korpus va uning ahamiyati	**513**
Elova D.	O‘zbek normativ-huquqiy matnlarini lingvo-mantiqiy annotatsiyalash mezonlari	**524**
Kasimova Z.	O‘zbek tili iboralar korpusini yaratishning lingvistik va kompyuter asoslari	**534**
Nurullayeva O.	Barqaror birikmalar resurslari va parallel korpus uchun baza tuzish mezonlari	**542**
Musulmonova K.	Lingvistik ekspertologiyada matn identifikatsiyasi bo’yicha ekspert xulosalarini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari	**550**

Umarova Sh.	Kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlashning nazariy va metodologik asoslari	**556**
Akramdjanova M.	Parallel korpusning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi o‘rni	**564**
Buronova R.	Raqamli muhitda o‘zbek tilidagi neologizmlarning shakllanishi	**570**
Shodmonaliyeva Y.	Sentiment tahlilda tasdiq-inkor emojlarining diskursiv va pragmatik funksiyalari	**576**
Rayimjonova M.	Rauf Parfi she’riyatining leksik-statistik xususiyatlari	**591**
VII. XALQARO TA’LIM DASTURLARI VA O‘ZBEK TILI: IMKONIYAT VA ISTIQBOLLAR		
Mirzəli Məleykə	Azərbaycanda özbək dilinin tədrisi: təcrübə və perspektivlər (bakı slavyan universitetinin timsalında)	**595**
Iskandarova G.	O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganishda so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish	**603**
VIII. O‘ZBEK TILI VA DIPLOMATIYA: XALQARO MUNOSABATLARDA TILNING O‘RNI		
Темирова Б., **Темирова М.**	Кыргыз, өзбек тилдери жана алардын адабий-маданий байланыштардагы ролу	**610**

Nazarov Q.	O‘zbek diplomatik diskursida metaforalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari	**620**
IX. ILMIY TADQIQOTLAR VA LINGVISTIKADA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI		
Berdak Yusuf	O‘zbek tilining shakllanish jarayoni va eski o‘zbek tili terminlari	**626**
Qurbonova M.	Xarizmatik nutq haqidagi nazariy qarashlar talqini	**632**
Umurzoqova M.	Erkin A’zam asarlarida lisoniy shaxs tiplari	**640**
Mirzaali Malika	O‘zbek tılının mavsumıy marosımlar leksıkasıda turkıy areal mavqeyı	**646**
Məmmədova A.	Xarəzm Türkcəsində Və Müasir Özbək Dilində Qohumluq Terminlərində Cins Kateqoriyasinin İfadəsi	**661**
Tuxtasinova M.	L.Z.Budagov lug‘atidagi umumturkiy leksik fond: “tur.” pometali leksemalarning tarixiy-qiyosiy tahlili	**670**
Abdullayeva S.	So‘z yasalishını qıyosıy-tıpologık tadqıq etısh metodologıyası va tahlıl mezonları	**681**
Xasanova G.	Kinesikaning lingvistik tadqiqi: shakllanish tarixi va kommunikativ funksiyalari	**688**

Rajabov N.	O‘zbek tilida ng fonemasining talaffuzi, imlosi va tarixiy taraqqiyoti	**695**
Mirzayeva G.	O‘zbek tilida tovush o‘zgarishlarining neyrolingvistik asoslari	**699**
Arislanova M.	She’riy matnning konseptual tizimi va lingvokognitiv xususiyatlari (Erkin Vohidov ijodi misolida)	**706**
Muhammadiyeva M.	“Shum Bola” qissasidagi ba’zi polisemantik leksemalar tahlili	**717**
Abdullayev G‘.	Fitrat she’riyatidagi turkiy so‘zlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlari	**722**
Tursunova S.	Ironiyada implikatura fenomeni va yashirin ma’no mexanizmlari	**726**
Turobova N.	Badiiy diskursda morfologik vositalarning pragmatik xususiyatlari	**737**
Utegenova O‘.	O‘zbek tilida tasviriy ifodalarning badiiy matnda qo‘llanilishi	**744**
Komilova G.	Tarixiy-badiiy matnlar korpuslarini yaratish zarurati va ularni semantik modellashtirish masalalari	**749**
Haydaraliyeva Sh., Mo‘minova M.	O‘zbek tili leksikasining taraqqiyot tamoyillari va semema tushunchasi	**759**

Axmedova M.	Diskurs tushunchasining lingvistik talqini: nazariy yondashuv va ilmiy qarashlar	**768**
Komilova Sh.	Lingvokultrologiyada evfemizm va milliy mentalitet: ayollar nutqi misolida nazariy talqinlar	**774**
Suyunova D.	“Boburnoma” dagi leksik qatlamlarning “Boburiynoma”da badiiy qayta faollashuvi: leksik-semantik va funksional-uslubiy tahlil	**780**
Maqsudaliyeva Y.	Lingvistik ekspertiza va lingvokriminalistik tahlil: nazariya va amaliyot	**786**
Abdurasulova D.	O‘zbek qizlari nutqidagi neonim va slenglarning pragmalingvistik tadqiqi	**792**
Majidova M.	Tibbiy soha rahbarlari kinesik nutqining lingvosomatik tadqiqi	**797**
Abdullayeva I.	Gender qadriyatlarning aksiolingvistik tahlili	**802**
X. O‘ZBEK TILINING OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI VA MEDIA MAKONIDAGI O‘RNI		
Saydaliyeva M.	Kinodiskurs multimediali muloqot tizimi sifatida	**809**
Otaxonova S.	Mediamatnlarda antroponimlarning pragmatik imkoniyatlari	**813**